

M. V. LOMONOSSOV JA EESTI NSV TERRITOORIUMI GEOGRAAFILINE UURIMINE

(ETTEKANNE M. V. LOMONOSSOVI 250. SUNNI-AASTA-
PÄEVALE PÜHENDATUD TEADUSLIKUL KONVERENTSIL)

E. Varep

M. V. Lomonossov, geniaalne teādlane-entsüklopedist, kaasaja loodusteaduste rajajaid, omaß Vene teaduste ajaloos täiesti ainulaadset kohta. Väevait leidub ühtki vaimse kultuuri ala, mille arengut Venemaal Lomonossov suuremal või vähemal määral ei mõjutanud. Ka Venemaa geograafilist uurimist on Lomonossovi tegevus oluliselt edasi viinud.¹ Ta oli sellelgi alal pioneeriks, algatades rea üritusi, millest paljud teostusid küll alles pärast tema surma.

Kerkib küsimus, missugusel määral on Lomonossovi tegevus mõjutanud Eesti NSV territooriumi, mis oli sel ajal Vene impeeriumi osaks, geograafilist uurimist. On võimalik näidata, et see mõju on olnud üsna tähelepandiv. Veelgi enam, mitmed huvitavad seigad suure teadlase elus on otseselt seotud tema tegevusega sel alal.

*

Venemaa geograafilise uurimise peamiseks keskuseks XVIII sajandi keskpaiku oli Teaduste Akadeemia juures 1739. aastal asutatud geograafia departemang², mille esimeseks teaduslikuks saavutuseks oli Vene impeeriumi atlase väljaandmine 1745. aastal. Selle, oma aja kohta silmapaistva kartograafilise suurteose loomisest võtsid osa mitmed nimekad teadlased nagu J. Delisle, L. Euler jt. Vaatamata atlases esinevatele mitmesugustele puudustele, nagu astronoomiliselt määratud punktide väike arv, kaartide

¹ Н. Е. Дик, Деятельность и труды М. В. Ломоносова в области географии, Москва 1961.

² В. Ф. Гнучева, Географический департамент Академии наук XVIII века, Москва-Ленинград 1946, lk. 11—99.

vähene täpsus jne., oli atlase ilmumine tähtis teaduslik sündmus. Atlases on üldistatult kokku võetud selle aja geograafilised teadmised Venemaa kohta ning see oli paljude järgnevate aastakümnete jooksul aluseks, millest lähtuti Vene impeeriumi edasisel geograafilisel uurimisel.

Pärast Vene impeeriumi atlase ilmumist soikus akadeemia geograafia departemangu tegevus reaks aastateks. Selle põhjuseks oli ühelt poolt geograafia departemangu tööst senini aktiivselt osavõtnud akadeemikute lahkumine Peterburist, peamiselt aga uute geograafiliste ja kartograafiliste materialide puudumine. Rohkem kui kümne järgneva aasta jooksul andis geograafia departemang välja ainult mõned üksikud kaardid. Tegelikult tähendas see geograafia departemangu loova tegevuse vaibumist ning nokitsemist mitmesuguste jooksvate küsimuste kallas.

13. veebruaril 1757. aastal määrati M. V. Lomonossov Teaduste Akadeemia kantselei, akadeemia selleaegse juhtiva organi nõunikuks ning tema ülesandeks sai järelevalve akadeemia teaduslike asutuste, sealhulgas ka geograafia departemangu tegevuse üle. Lomonossovi esimeseks püüdeks oli äratada geograafia departemang ellu senisest letargilisest seisundist. Departemangu töös kehtestati kindel kord. Akadeemia kantselei korralduse põhjal 17. märtsist 1757. a., mis kannab ka Lomonossovi allkirja, nõuti geograafia departemangu töö kohta iga kuu aruande esitamist.³ Ühtlasi astuti samme geograafia departemangu isikulise koosseisu tugevdamiseks.

Geograafia departemangu tegevust juhtisid sel ajal nimeliselt professorid G. F. Müller ja A. N. Grischow, kes aga departemangu tööst tegelikult osa ei võtnud. Geograafia departemangu ainukes- teks koosseisulisteks töötajateks olid endine akadeemilise ülikooli üliõpilane adjunkt John (Ivan Fomitš) Truscott ning mõned joonestajad. Lomonossovi initsiatiivil kutsuti 1757. a. juulis geograafia departemangu teiseks adjunktiks magister Jacob Friedrich Schmidt Berliinist, kes asus oma ülesannete täitmisele sama aasta septembris.⁴ Adjunktid J. Truscott ja J. F. Schmidt moodustasidki järgnevail aastakümneil geograafia departemangu teadusliku kaadri raudvara. Nende koostatud on sajad kaardid Venemaa mitmesuguste osade kohta ning nende nimi on tuttav igaühele, kes on uurinud Venemaa kartograafia ajalugu. Mõlematel on teeneid ka Eesti kartograafia alal.

Kohe pärast ametisse astumist esitas J. F. Schmidt 1757. a. septembris akadeemia kantseleile aruande, milles juhitakse tähelepanu geograafia departemangu nõrgale tööle. Sellele järgnes 3. oktoobril 1757. a. akadeemia kantselei määrus, millega arvati G. F. Müller ja A. N. Grischow geograafia departemangu koos-

³ М. В. Ломоносов, Полное собрание сочинений, т. IX, 106, документ ning märkused lk. 717—719.

⁴ Sealsamas, lk. 719.

seisu: ühtlasi kinnitati samal päeval Lomonossovi poolt välja-
töötatud üksikasjaline instruksioon geograafia departemangu
töö kohta.⁵ Lõpuks, 24. märtsil 1758. a., tehti M. V. Lomonosso-
vile ülesandeks geograafia departemangu vahetu juhtimine.

Lomonossovi poolt geograafia departemangu töö parandami-
seks tehtud korraldused olid üheks põhjuseks intriigidele, mida
välismaalastest akadeemikud arendasid Lomonossovi vastu. Eriti
teravaks kujunes tema vahekord professor G. F. Mülleriga.
15. oktoobril 1759. aastal märkisid adjunktid J. F. Schmidt ja
J. Truscott oma aruandes, et G. F. Müller ja A. N. Grischow ei
võta mingil määral osa geograafia departemangu tööst. Lomon-
ossovi korraldusel nõudis akadeemia kantselei Müllerilt ja
Grischowilt seletust nende tegevuse kohta geograafia departeman-
gus. Ka Lomonossov oma aruandes akadeemia presidendile
18. oktoobril 1759. aastal süüdistab Müllerit ja Grischowit tege-
vusetuses.⁶ Lomonossov tegi ettepaneku vabastada Müller kohus-
tustest geograafia departemangu vastu ning määrata tema ase-
mele professorid N. J. Popov ja S. K. Kotelnikov, kes hästi tunne-
vad matemaatikat. Need Lomonossovi ettepanekud ei leidnud kin-
nitamist. A. N. Grischow haigestus ning suri 4. juunil 1760. a.,
Mülleriga aga kujunes Lomonossovil ja ka J. F. Schmidtil pidev
halb vahekord.

Lomonossov püstitas geograafia departemangu peamiseks tea-
duslikuks ülesandeks Vene impeeriumi uue atlase koostamise.
Kohe oma tegevuse algusest peale geograafia departemangus
rakendas ta selle töötajad nimetatud eesmärgi teenistusse. Tema
korraldusel asuti koostama kubermangude ja muid spetsiaalkaarte
uue, parandatud ja täiendatud Venemaa atlase väljaandmiseks.
Seoses sellega kavandas Lomonossov rea ekspeditsioone kaartide
koostamisel vajalike kindelpunktide geograafilise asendi määra-
miseks. Ühtlasi organiseeris Lomonossov geograafiliste andmete
kogumise Venemaa kõikidest osadest spetsiaalselt selleks koos-
tatud ankeedi kaudu.

Nagu ilmneb Lomonossovi ettekandest Teaduste Akadeemia
presidendile 18. oktoobrist 1759. a., olid esimesteks kaartideks,
mille koostamisele geograafia departemangus asuti, Peterburi,
Liivimaa, Eestimaa ja Novgorodi kubermangu kaardid.⁷ Need
kaardid valmisid 1760-ndate aastate algul; nende trükkimiseks
aga oli vaja akadeemikute konverentsi nõusolekut. Kuid alles 12.
märtsil 1762. a., seoses Schmidtiga kavatsusega lahkuda akadeemia
teenistusest, määrati akadeemia kantselei poolt komisjon Schmidtiga
koostatud kaartide läbivaatamiseks. Komisjon, kuhu kuulusid aka-

⁵ M. B. Ломоносов, Полное собрание сочинений, т. IX, 107. ja 108.
dokument ning märkused k. 719—720.

⁶ Sealsamas, 117. dokument ja märkused lk. 725—726.

⁷ Sealsamas, 117. dokument ning märkused lk. 725—726. Vt. ka joonis 1.

deemikud G. F. Müller, F. U. Th. Aepinus, J. E. Zeiger ja S. K. Kotelnikov ning adjunkt J. Truscott, tuli kokku 20. märtsil 1762. aastal ning vaatas läbi Schmidt'i koostatud Eestimaa ja Liivimaa kubermangu ning Soome ja Riia lahe kaardid. Schmidt'i kaartide matemaatiline külg leiti korras olevat. G. F. Müller juhtis aga tähelepanu suurele hulgale vigadele Eestimaa jõgede, linnade jne. nimede suhtes. Komisjon soovitas Schmidt'il arvestada Mülleri märkusi, kuid tunnistas Schmidt'i kaardid esitatud kujul trükkimiseks kõlbmatuks.⁸

Selle aasta suvel oli Lomonossov pidevalt haige ega saanud osa võtta akadeemia kantselei tööst. 27. augustil 1762. a. saatis ta akadeemia kantseleile kirja, milles palub kiirendada kõnesolevate kaartide läbivaatamist.⁹ Ta märgib, et nimetatud kaardid seisavad ilma mingi põhjuseta läbi vaatamata juba kaks aastat, mistõttu ei saa neid üle anda trükkimiseks. Lomonossovi sellel taotlusel ei olnud tagajärgi. Alles 15. jaanuaril 1763. a. järgnes Lomonossovi enda poolt allakirjutatud akadeemia kantselei otsus, millega määrati Schmidt'i kaartide läbivaatamine järgnevale päevale, s. o. 16. jaanuarile.¹⁰ Nimetatud päeval aga oli Lomonossov jälle haige ning akadeemikute koosolek lükati edasi.

Lomonossovi haiguse ajal 1762. a. suvel vabastati ta akadeemia presidendi käskkirjaga 31. augustist geograafia departemangu juhataja kohalt. Lomonossovile sai see käskkiri teatavaks aga alles jaanuari lõpul — veebruari algul 1763. aastal. Sellega seoses saatis Lomonossov akadeemia presidendile K. G. Razumovskile kirja, milles ta kaitseb end välismaalastest akadeemikute kallaletungide vastu, kes püüdsid teda ka akadeemia kantselei nõuniku kohalt eemaldada. Ühtlasi koostas ta Teaduste Akadeemia geograafia departemangu tegevuse kohta ülevaate, mille lisas kõnesolevale kirjale juurde.¹¹ Ka Teaduste Akadeemia kantseleile 5. veebruaril 1763. a. saadetud kirjas protesteerib Lomonossov geograafia departemangu andmise vastu Mülleri juhtimise alla.¹²

Ülevaates Teaduste Akadeemia geograafia departemangu tegevuse kohta püüab Lomonossov end muu hulgas kaitsta Mülleri süüdistuste vastu Schmidt'i kaartidel esinevate vigade suhtes. Kirja mustandis märgib Lomonossov, et Müller heidab Schmidt'i kaartidele ette eesti kohanimed valesi kirjutamist («... что некоторые чухонские имена деревень в Лифляндии не так написаны»). Lomonossov toob näiteid vigade kohta Vene linnade nimede kirjutamisel välismaalaste poolt ja arvab, et Schmidt'i

⁸ М. В. Ломоносов, Полное собрание сочинений, т. IX, 159. документ ning märkused lk. 746—747.

⁹ Sealsamas, 162. документ ning märkused lk. 748—749.

¹⁰ Sealsamas, 163. документ ning märkused lk. 749—751.

¹¹ Sealsamas, 164. документ ning märkused lk. 751—754.

¹² Sealsamas, 165. документ ning märkused lk. 754—757.

väikesed eksimused eesti külade nimetustes peaksid olema seetõttu lubatavad. Ühtlasi märgib ta, et ei Schmidt ega ka Müller ei tunne seda keelt sel määral, et võiksid teostada selles kriitilisi uurimusi. («Когда [ин]остранные географы прошибаются в наших именах знатных мест, как Jerislew, Cremelina, Dniper [и прочая] вместо Ярославль, Кремль, Днепр и проч., то позволено ли г. Шмиту прошибку сделать в наименовании чухонской деревни? При том заподлинно известно, что Миллеру и Шмидту сей язык не так [твердо] знаком, чтобы они могли вступить о том в критические [диспуты] исследования»).¹³

Lomonossovi tüli Mülleri ga kõnesolevate kaartide pärast viis avaliku kokkupõrkeni akadeemikute koosolekul 10. märtsil 1763. a. Koosoleku protokollis märgitakse, et ajal, mil Müller akadeemiksekretärina kandis ette kuulsa rootsi teadlase C. Linnè kirja, tuli koosoleku ruumi Lomonossov ning hakkas teda süüdistama takistuste tegemises Schmidt poolt koostatud kaartide trükkimisel.¹⁴ Kokkupõrge lõppes Mülleri lahkumisega koosolekult ning nende vahekorra järsu tervnemisega. Veidi hiljem (mitte varem kui 12. märtsil 1763. a.) tegi Lomonossov akadeemia kantselei nõunikuna küll otsuse saata Schmidt kaardid graveerimisele, kuid kantselei teine nõunik J. Taubert keeldus sellele alla kirjutamast.¹⁵ Mõne aja pärast saadi küll kaartide graveerimiseks akadeemia presidendi luba, kuid tegelikult jäi see otsus täide viimata.¹⁶

Otsust Lomonossovi vabastamise kohta geograafia departemangu juhataja kohalt formaalselt ei tühistatud, kuid seda ei viidud ka kohe ellu. Esialgul täitis Lomonossov endiselt oma kohustusi geograafia departemangu suhtes, hiljem siiski libises geograafia departemangu juhtimine pikkamööda ta vastaste kätte.

Schmidt poolt koostatud kaardid jäidki Lomonossovi eluajal trükkimata. Alles pärast tema surma kerkis 1766. aastal küsimus kaartide trükkimisest uuesti päevakorrale.¹⁷ Akadeemia pidas ka sel korral vajalikuks küsida Mülleri arvamust, kes oli vahepeal siirdunud Moskvasse. Müller laskis Eestimaa kaardi ühel oma sõbral, nähtavasti mõnel Balti aadlikul läbi vaadata ning saatis märkused (Anmerkungen über die Karte von Estland) akadeemiale.¹⁸ Kahjuks ei ole need akadeemia arhiivis säilinud.¹⁹ Sama aasta 20. märtsil vaadati akadeemikute koosolekul läbi ja kinnitati J. Truscotti poolt A. N. Grischowi materjalide põhjal koosta-

¹³ М. В. Ломоносов, Полное собрание сочинений, т. IX, lk. 266 (joonealune märkus).

¹⁴ Sealsamas, lk. 267 (V). Vt. ka joonis 2.

¹⁵ Sealsamas, 168. dokument ning märkused lk. 758—759.

¹⁶ Sealsamas, 172. dokument ning märkused lk. 761.

¹⁷ В. Ф. Гнучева, Географический департамент, lk. 77 ja 201—204.

¹⁸ Sealsamas, lk. 219.

¹⁹ Sealsamas, lk. 203, 2. märkus.

tud Saaremaa kaart. Trükis ilmusid kõnesolevad kaardid siiski alles mitu aastat hiljem.

*

Teaduste akadeemia väljaandel ilmusid XVIII sajandi 70-ndais aastais järgmised kaardid Eesti ala kohta:

1. J. Fr. Schmidti Eestimaa kubermangu kaart 1770. aastast vene²⁰ ja ladina²¹ keeles;

2. J. Truscotti Saaremaa kaart 1770. aastast vene²² ja ladina keeles²³;

3. J. Fr. Schmidti Soome lahe kaart 1770. aastast vene keeles²⁴.

4. J. Fr. Schmidti Liivimaa kubermangu kaart 1772. aastast vene²⁵ ja ladina²⁶ keeles.

5. J. Fr. Schmidti Soome lahe kaart 1778. resp. 1779. aastast ladina²⁷ ja vene²⁸ keeles.

1778. aastal ilmunud Soome lahe kaardist leidub ka 1779. aastal trükitud eksemplare. Riia lahe kaarti, millest on juttu akadeemia protokollides (vt. 2. joon.), ei ole senini õnnestunud leida.

Kuigi kõnesolevad kaardid, vähemalt Eesti-, Liivi- ja Saaremaa kaardid, moodustavad ühtse seeria, on iga kaart koostatud erinevas määras. Näib, et Eestimaa kaardi määraks on 1:357 000 ehk 8½ versta tollis. Liivimaa kaart on koostatud 2 korda vähemas määras, nimelt 1:714 000 ehk 17 versta tollis.

²⁰ Ревельская губерния содержащая в себе Естляндию на четыре уезда разделенную с принадлежащими к ней островами Даго и Вормсом. Я. Ф. Шмит. 1770.

²¹ Provincia Revaliensis sive Estlandia quatuor dioecibus contenta, cum finitimis insulis Dago, Worms etc. Auctore J. F. Schmidio Acad. Petropol. adjuncto. Impressa Petropoli 1770. Vt. ka 3. joonis.

²² Новая карта острова Езеля сочиненная по астрономическим наблюдениям и геометрическим измерениям учиненным в 1753 году г. Гришовым трудами И. Трускота, 1770. Вырезывал К. Фролов.

²³ Nova descriptio insulae Oeseliae ad observationes astronomicas et mensuras geometricas a Grischovio anno 1753 institutas exacta. Comp. J. Truscott. 1770.

²⁴ Карта географическая Финского залива, сочиненная при Императорской Академии Наук адъюнктом Я. Ф. Шмитом. 1770.

²⁵ Карта географическая представляющая Рижскую губернию на четыре уезда разделенную. Сочинял Акад. Наук адъюнкт Я. Ф. Шмит. 1772. Вырез. Е. Худяков.

²⁶ Tabula geographica gubernii Rigensis in suos circulos divisi. Auctore J. F. Schmidio A. S. P. Adjuncto. 1772. Вырез. Н. Зубков.

²⁷ Tabula hydrographica Sinus Finnici ex mappis excellentissimorum virorum Nagajew et Lubras ad norman novissimarum observationum astronomicarum concinnata a Jacobo Schmidio 1778. Вырез. К. Фролов и Н. Зубков.

²⁸ Карта морская Финского залива, собранная из карт г-а адмирала Нагаева и генерала Любераса по новейшим астрономическим наблюдениям. Сочинена Я. Ф. Шмитом 1779. Вырез. Е. Худяков и С. Максимов.

Saaremaa kaart omakorda näib olevat koostatud Liivimaa kaardist 3 korda suuremas mõõtkavas, nimelt 1:238 000 ehk $5\frac{2}{3}$ versta tollis. Soome lahe mõõtkavaks on nähtavasti 1:630 000 ehk 15 versta tollis. Mõnevõrra erinev on ka kaartide formaat. Liivimaa ja Saaremaa kaart on trükitud ühele, Eestimaa kaart kahele lehele formaadis 51×63 cm. Soome lahe kaart on trükitud kahele lehele veidi suuremas formaadis (54×65 cm). Kaardivõrk on Eesti- ja Saaremaa kaardil välja joonistatud iga 30' järel, Liivimaa ja Soome lahe kaardil iga 1° järel. Algusmeridiaaniks on Ferro meridiaan.

Oma sisult on Eestimaa, Liivimaa ja Saaremaa kaardid administratiivsed kaardid, millel on peaarõhk asetatud administratiiv-territoriaalse jaotuse esitamisele. Füüsilis-geograafilised elemendid jäävad neil tahaplaanile. Soome lahe kaart on merekaart. On tähelepanuväärne, et sellel puudub kompassijoonte võrk, mis esineb veel mõnikümne aastat varem ilmunud admiral A. I. Nagajevi kaardidel.

Analüüsides meie territooriumi kontuure vaadeldavatel kaardidel, võime märkida, et need on mõnes osas võrdlemisi täpsed. Eriti on see maksev Soome lahe ranniku ning Hiiu- ja Saaremaa kontuuride kohta. Soome lahe ranniku ning saarte võrdlemisi õiged kontuurid põhinevad siin Peeter I ajal J. L. Luberase poolt teostatud mõõdistamisel. Hiiu- ja Saaremaa esinevad kõnesolevail kaardidel esmakordselt täpsete kontuuridega, mis tõendab, et kaardid selles osas tuginevad uuel, täpsel kartograafilisel materjalil — A. N. Grischowi poolt teostatud mõõdistamisel.²⁹ Võrdlemisi ligikaudsed on ranniku kontuurid mandri läänerannikul, eriti Virtsu ümbruses, Matsalu ja Haapsalu lahe ümbruses ning Vormsi osas. Põhjarannikul torkab silma ainult Naissaare mitte päris täpne kuju. Väga moonutatud on aga Peipsi põhjaranniku külg, ilmsesti ei olnud siin teostatud täpset mõõdistamist.

Väga täpne on üldiselt ka hüdrograafilise võrgu kujutamine. Näiteks suubub Liivimaa kaardil Halliste jõgi Lähkma jõe kaudu Surju jõkke. Järvede mõõtmed on tunduvalt suuremad nende tõelistest suurustest. Tähelepanu pälvivad mõningad järved, mis praegu enam ei esine, näit. Keblaste järv Eestimaa kaardil nüüdse Järve soo kohal. Kaartidele on kantud vastava tingmäärga metsaalad, reljeef ei leia kujutamist. Erandi moodustab ainult Saaremaa kaart, millele on kantud mõningad kõrgendikud. Saaremaa kaart on huvitav selle poolest, et siin on võrdlemisi täpselt kujutatud ka sood; ühtlasi on Saaremaa kaardile kantud kümmekonna soo nimed.

Administratiivse jaotuse osas on kaardil näidatud Eesti- ja Liivimaa selleaegne liigestamine maakondadeks. Piiride kontrol-

²⁹ В. Ф. Гнучева, Материалы для истории экспедиций Академии наук в XVIII и XIX веках, Москва-Ленинград 1940, лк. 81—83.

limine näitab, et need ei ole üksikasjus päris täpsed. Jaotumine kihelkondadeks kaartidel kahjuks ei kajastu.

Asulastiku osas on Liivimaa kaardil esitatud põhiliselt ainult mõisad. Eestimaa kaardil on esitatud nii mõisad kui ka külad, osalt ka kõrtsid. Saaremaa kaardil võime leida ka mõningaid üksikperesid. Teedest on ainult Saaremaa kaardil kujutatud Kuuvasu-Kuressaare maantee; teistel kaartidel teedevõrk puudub. Asulaid tähistavate tingmärkide kasutamine ei ole järjekindel: kaartide ladina- ja venekeelsetel variantidel kasutatakse erinevaid tingmärke, kusjuures venekeelsed kaardid üldiselt näivad olevat täpsemad.

Kaartide peamine väärtus peitub neil esitatud kohanimedes, mille arv ulatub ligi 2800-ni. Võrdluseks olgu öeldud, et varasematel XVIII sajandi kaartidel leiame Eesti alalt ainult u. 300 kohanime. Eriti rikkalikult on kohanimedid Põhja-Eesti maakonnist ja Saaremaalt (ligi 400 kohanime), Liivimaa kohanimede arv on suhteliselt väiksem (üle 400 nime Liivimaa Eesti osast).

Kohanimede kasutamisel esineb kaartidel suur järjekindlusetus. Kohanimed on kaardile kantud valdavas enamikus nende sellega saksakeelsel kujul. Kohanimede vene keelde transkribeerimisel on need osalt kohandatud vene keele reeglitele, osalt mitte. Ladinakeelseil kaartidel esinevad paljud kohanimed, mis on vene keelest tagasi transkribeeritud saksa keelde ning on sageli omandanud üsna raskesti äratuntava kuju (näit. Hallirahu *Gabisagu*, Neeme küla *Nemi kjuljä*, Müdi *Schudi* jne.). Leidub kohanimedid, mis puuduvad venekeelsetel kaartidel, kuid samuti on küllaldaselt nimedid, mis esinevad venekeelseil kaartidel, kuid puuduvad ladinakeelseil. Kohanimede analüüs ei võimalda kindlaks teha, millises keeles on koostatud kaardi originaal; näib, et kaarte on korduvalt parandatud ning täiendatud nii saksa- kui ka venekeelsete materjalide põhjal.

Need nn. akadeemilised kaardid pakuvad suurt huvi ka ajaloolis-geograafilisest seisukohast. Nii leiame Eestimaa kaardil 1770. aastast Narva jõe keskjooksul klaasivabriku (*Стекланный завод, Glashütte*), mille kohta kirjanduses ei ole viiteid. Kaart on selles osas vähe täpne ega võimalda vabriku asukoha lokaliseerimist looduses. Kohapeal teostatud uurimine näitas, et siin klaasivabrik siiski on olnud ja nimelt praeguses Gorodinka külas Narva jõe vasemal kaldal. Traditsioon klaasivabriku olemasolust on siin püsinud tänaseni; vanemad inimesed kohapeal teavad näidata veel selle asetki. Samal kaardil leiame Järvamaal nimetuse *Острогъ*, nüüdne Oostriku; millal siin on asunud kindlustatud laager, peab jääma lahtiseks.

Kõnesolevate kaartide allikad on olnud nähtavasti üsna mitmesugused. Soome lahe ja Eestimaa kaardi koostamisel on Schmidt kasutanud ulatuslikult J. Luberase ja A. I. Nagajevi koostatud kaarte. Saaremaa kaart põhineb nähtavasti üsna suu-

rel määral A. N. Grischowi poolt teostatud topograafilistel töödel. Liivimaa kaardi koostamisel on nähtavasti olnud eeskujuks 1688. a. rootslaste poolt koostatud Liivimaa kaart, mille venekeelsed koopiad on säilinud Leningradis Teaduste Akadeemia kaardikogus. Kahtlemata on ka Eesti- ja Saaremaa osas kasutatud rootsiaegseid kaarte.

Vaadeldud Teaduste Akadeemia kaartidel on meie ala geograafia ajaloos olnud tähtis koht. Meie ala kohta olid need esimesed täpsemad avalikkusele kättesaadavad kaardid. Kõnesolevaid kaarte kasutas näiteks A. W. Hupel oma «Topograafiliste teadete»³⁰ koostamisel. Nimetatud teose kirjutamisel kogus Hupel andmeid Lomonossovi poolt geograafilistel uurimistel kasutusele võetud ankeedimeetodil.

Ühtlasi selgusid õige pea ka Teaduste Akadeemia poolt avaldatud kaartide suured puudused nii kaardi aluse kui ka asulastiku ning kohanimedega suhtes. See tingis vajaduse uute, täpsemate kaartide järele. 1774. a. avaldas Hupel küll väikese Baltimaade kaardi, kuid see ei asendanud mingil määral Teaduste Akadeemia poolt väljaantud kaarte. Eriti suurenes vajadus uute kaartide järele pärast seda, kui 1783. aastal, seoses asehalduskorra kehtestamisega Balti kubermangudes muudeti siinset administratiiv-territoriaalset jaotust. 1785. a. ilmus Hupeli poolt väljaantava ajakirja «Nordische Miscellaneen» lisana väike kaart uute kreisipiiridega, mis aga samuti ei rahuldanud üha kasvavaid vajadusi täpsete kaartide järele.

Teaduste Akadeemia poolt väljaantud kaardid meie ala kohta jäid seega selle ala kõige suuremõõdulisemateks kaartideks kuni L. A. Mellini atlase ilmumiseni XVIII ja XIX sajandi vahetusel. Kõnesolevad kaardid olid oluliseks sammuks edasi meie territooriumi geograafilisel uurimisel ning suurele teadlasele M. V. Lomonossovile, kes oli nende kaartide koostamise initsiaatoriks, kuulub tähtis koht meie ala geograafilise uurimise ajaloos.

³⁰ A. W. Hupel, Topographische Nachrichten von Lief- und Estland, I Band, Riga 1774; II Band, Riga 1777; III Band, Riga 1782; Ergänzungsband, Riga 1789.

М. В. ЛОМОНОСОВ И ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ТЕРРИТОРИИ ЭСТОНСКОЙ ССР

Э. Ф. Вареп

Резюме

Академия наук, основанная в 1725 году по инициативе Петра I, стала в XVIII столетии главным центром географических исследований в России. В составе Академии наук в 1739 году был основан Географический департамент, во главе которого с 1757 по 1765 г. стоял гениальный русский ученый М. В. Ломоносов. Изучение материалов показывает, что деятельность М. В. Ломоносова на этом посту оказала положительное влияние и на научное исследование территории Эстонской ССР.

Одним из стремлений М. В. Ломоносова было исправление атласа Российской империи, изданного в 1745 году, и подготовка его к переизданию. По распоряжению М. В. Ломоносова адъюнкты Географического департамента Я. Ф. Шмидт и И. Ф. Трускотт приступили к составлению новых карт разных частей Российской империи, в том числе и Эстонии. Карты Эстляндии и Лифляндии были закончены уже к началу 60-ых годов, но попытки М. В. Ломоносова издать эти карты встретили сопротивление со стороны враждебно настроенных членов Академии, особенно Г. Ф. Миллера. Карты эти были изданы лишь после смерти М. В. Ломоносова, в семидесятых годах XVIII столетия.

Территорию Эстонии отображают следующие карты, опубликованные Академией наук: карта Ревельской губернии, составленная Я. Ф. Шмидтом, изданная в 1770 г. на латинском и русском языках; карта острова Эзеля (Сааремаа), составленная И. Ф. Трускоттом и изданная в 1770 г. на латинском и русском языках; карта Финского залива, составленная Я. Ф. Шмидтом и изданная в 1770 г. на русском языке; карта Рижской губернии, составленная Я. Ф. Шмидтом и изданная в 1772 г. на латинском и русском языках, и карта Финского залива, составленная Я. Ф. Шмидтом и изданная в 1778 и 1779 г. на тех же языках. Это первые более точные географические карты Эстонии, доступные общественности; появление их было обусловлено интенсивным развитием производительных сил в последние десятилетия XVIII столетия.

Среди указанных карт карты Ревельской губернии, острова Эзеля и Рижской губернии являются административно-политическими, на которых даны административное деление территории и важнейшие населенные пункты, численность которых достигает 2800. Физико-географическим элементам уделяется меньше внимания; исключением является карта острова Эзеля, на которой

весьма точно изображены многочисленные болота. Карта острова Эзеля, составленная на основании измерений русского астронома А. Н. Гришова, содержит много новых данных. Карты Ревельской и Рижской губерний составлены, по-видимому, на основании более ранних картографических материалов. Морские карты Финского залива составлены по измерениям, выполненным И. Л. Люберасом и А. И. Нагаевым. В собственных названиях на этих картах встречается много ошибок, вызванных неудачной транскрипцией. Интересно отметить, что именно ошибки в эстонских названиях являлись причиной споров между М. В. Ломоносовым и академиком Миллером и что эти ошибки послужили одним из предлогов, на основании которых руководство Академии, находившееся под влиянием немцев, долго отказывалось печатать эти карты.

Карты, изданные Академией наук, несмотря на их недостатки, сыграли важную роль в истории географического исследования территории Эстонии. А. В. Хупель пользовался этими картами при составлении известного труда «*Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland*» (I т. — 1774, II т. — 1777, III т. — 1782, дополн. т. — 1789). Карты Академии наук послужили также образцом для Л. А. Меллина, который опубликовал в последних годах XVIII столетия свой атлас Лифляндии, явившийся блестящим достижением XVIII века в области картографии Прибалтики.

M. W. LOMONOSSOW UND DIE GEOGRAPHISCHE ERFORSCHUNG ESTLANDS

E. Warep

Zusammenfassung

Die nach dem Plan Peters I. 1725 gegründete Akademie der Wissenschaften entwickelte sich im 18. Jahrhundert zum führenden Zentrum der geographischen Erforschung des Russischen Reiches. Bei der Akademie der Wissenschaften wurde 1739 ein besonderes «Departement» für Geographie geschaffen, dem von 1757 bis zu seinem Tode im Jahre 1765 der geniale russische Gelehrte M. W. Lomonossow vorstand. Wie aus Untersuchungen hervorgeht, hat sich die Tätigkeit Lomonossows auf diesem Gebiet auch auf die wissenschaftliche Erforschung des Territoriums der Estnischen SSR befruchtend ausgewirkt.

Lomonossow trug sich unter anderem mit einer verbesserten und ergänzten Neuausgabe des von der Akademie der Wissenschaften herausgegebenen Atlases des Russischen Reiches. So

wurden die Adjunkten des Geographischen Departements J. F. Schmidt und J. Truscott von ihm mit der Anfertigung neuer Karten von verschiedenen Gebieten des Russischen Reiches, darunter auch des Territoriums von Estland, betraut. Die Karten Est- und Livlands waren schon in den ersten Jahren des sechsten Jahrzehntes fertig, doch alle Versuche Lomonossows, sie drucken zu lassen, scheiterten am Widerstand der feindlichgesinnten Mitglieder der Akademie, vornehmlich G. F. Müllers. Erst nach dem Tode Lomonossows, in den siebziger Jahren des 18. Jahrhunderts, konnten diese Karten im Druck erscheinen.

Unter den von der Akademie der Wissenschaften veröffentlichten Karten geben folgende das estländische Territorium wieder: die Karte des Revalschen Gouvernements von J. F. Schmidt in lateinischer und russischer Sprache — 1770; die Karte der Insel Oesel (Saaremaa) von J. Truscott in lateinischer und russischer Sprache — 1770; die Karte des Finnischen Meerbusens von J. F. Schmidt in russischer Sprache — 1770; die Karte des Rigaschen Gouvernements von J. F. Schmidt in lateinischer und russischer Sprache — 1772 und die Karte des Finnischen Meerbusens von J. F. Schmidt in lateinischer und russischer Sprache — 1778—1779. Das waren die ersten der Öffentlichkeit zugänglichen geographischen Karten von unserem Territorium, nach denen, infolge der wirtschaftlichen Entwicklung in den letzten Jahrzehnten des 18. Jahrhunderts, ein fühlbares Bedürfnis entstanden war.

Bei den vorstehend erwähnten Karten des Revalschen Gouvernements, der Insel Oesel und des Rigaschen Gouvernements handelt es sich um administrativ-politische Karten, auf denen die Grenzen der damaligen Verwaltungseinheiten und die wichtigsten Siedlungen angegeben sind, während die Darstellung der Objekte der physischen Geographie mehr im Hintergrunde bleibt. Eine Ausnahme bildet in dieser Hinsicht die Karte von Oesel, die sich durch eine verhältnismässig genaue Wiedergabe der zahlreichen Moore auszeichnet. Überhaupt bringt die letztgenannte Karte, der die Vermessungen des bekannten Astronomen A. N. Grischow zugrunde liegen, viel neues Material. Die Karten des Revalschen wie auch des Rigaschen Gouvernements scheinen zu einem grossen Teil auf älterem kartographischem Material zu fussen. Die Karten des Finnischen Meerbusens sind Seekarten, deren Grundlage die Vermessungen von J. L. Luberas und A. I. Nagajew bilden. Die Ortsnamen auf den Karten sind voller Fehler, die z. T. durch ihre Transkription aus einer Sprache in die andere entstanden sind. Es dürfte von Interesse sein, dass gerade die estnischen Ortsnamen die Veranlassung zu Meinungsstreitigkeiten zwischen M. W. Lomonossow und dem Akademiker G. F. Müller gaben und dass die bei der Umschrift dieser Namen entstandenen Fehler eine der Vorwände waren, auf Grund deren die deutsch-

№ 965

Его Святѣйшему Якобсвѣтлому Малороссійскому
Каштану действительному Каштану Академіи Бѣлыхъ
Президенту лейбъ Рядни измайловскаго Полку Подъ
полковнику и казначею Орденомъ Капитанъ Графу Лу
кия Григорьевичу Разумовскому

О Географическомъ Департаментѣ

Всего

1.

По отбъздѣ Вашего Святѣйштва съ марта воиномъ 1757 году
составна по Ордну Вашего Святѣйштва Академіи для Геогра
фическаго департамента. По поименованному Каштану, было
его департаменту, то есть всенного Атласа составленъ для
лучше созранія, въ нѣмъ составленъ, и въ вѣстномъ атласѣ по
указности и издретаннѣи нѣмъ вѣстн, что не только мѣста
и мѣста мѣстѣ и поворотѣ мѣсто поворотами, но вѣстнѣмъ
Упомяну поворотнѣи и цѣлымъ мѣстѣ, многолюдными вѣстнѣи
населеннѣи, прити представляннѣи; и сего за сего вѣстнѣи Бѣл
нѣи; Кашъ Санктпетербургскія и За вѣстнѣи вѣстнѣи, въ
шнѣи только на одной картѣ.

2.

Пото году по повелѣнію Отца Вашего Святѣйштва мнѣ оубо
Ево смотрѣннѣи мѣстѣ Географическаго Департамента въ
вѣстѣи мѣстѣи Я, Кашъ въ сѣи издретаннѣи Отиратнѣи, и отъ
показаннѣи съ мѣстѣи Воздухослѣднѣи, сего мѣстѣи Относнѣи не
спнѣи и вѣстнѣи, кашъ на Атласѣ нашѣи представляннѣи.
Ка снѣи поимѣи Исчисленнѣи въ Географическомъ Департаментѣ
та нашѣи картѣи съ вѣстнѣи форматѣи. Первая оубо
карта Самогосударственнѣи вѣстнѣи, вѣстнѣи вѣстнѣи и вѣст
ланднѣи сего за и многолюднѣи вѣстнѣи, сего представляннѣи.

Joon. 1. Esimene leht M. V. Lomonossovi aruandest 17. oktoobrist 1759. aastal geograafia departemangu tegevuse kohta, milles käsitletakse (punkt 2) Liivi- ja Eestimaa kaartide koostamist (NSV Liidu Teaduste Akadeemia arhiiv, f. 20, nim. 1, s. ü. 1, lk. 310—311. Publitseeritud: M. B. Ломоносов, Полное собрание сочинений т. IX, 117. документ).

Actum in Conventu Academico ordinario
Die 10 Martii 1763.

praesentes. Lomonosow, Fischer, Braun, Popow, Zeich, Kopenius, Kotelnikow, Limguski.

Ex mandato Cancellariae proposita est quaestio ab ampl. Societaria Lomonosow, utrum mappae Geographicae a Scandinaviae confectae et in conventu exhibitae, nempe: Ingricae, Ethnicae, Liconicae, Novae Fennicae, hanc sibi sic ita comparatas sint, et veri iudici quaeant. Quoniam ab omnibus membris praesentibus responsum est, nullos nactus se iudicare posse, conclusum est, mappas dictas veri iudici posse. Quia tamen Mullerus nuper dicit se nactus hestoricos quorundam animadversos, conclusum porro est, Mullero injungere, ut, si quos novit nactus, indicet, et assertum suum demonstret. Interim vero mappae veri iudici posse.

Cum omnium consensu mappae Scandinavae sint meliores actibus, impendenda est. Conf. Joh. Cherd. Fischer

Johan
Henricus Stenob
Zeich

an mappae a Dns. Schmidt confectae, nactus continere, et minus, deturbari non possunt, quoniam hoc regionem historiam regionum quas mappae exhibent, requirit. Cum vero Dns. Muller dicit, nactus ipsam continere, et specimen loco aliquo edidit, puto ipsam prius de hac re Dns. consulendum esse. J. V. J. Kopenius.

Et eand. praesentibus proferenda sunt. Non deturbari. Conf. Henricus Stenob.

Concordat cum Autographo Joh. Gul. Langebaerer
Ad. S. Archivarius.

Joon. 2. Teaduste Akadeemia koosoleku otsus 10. märtsist 1763. a. J. F. Schmidt kaartide kohta (NSV Liidu Teaduste Akadeemia arhiiv, f. 3, nim. I, s.-ü. 274, lk. 130. Publitsieritud vene keeles teoses: П. С. Билярский, Материалы для биографии Ломоносова, Спб., 1865, lk. 590—591).

gesinnte Direktion der Akademie den Druck der Karten nicht genehmigte.

Die von der Akademie der Wissenschaften herausgegebenen Karten spielten trotz ihrer Mängel in der Geschichte der geographischen Erforschung des Territoriums von Estland eine wichtige Rolle. So wurden sie von A. W. Hupel bei der Abfassung seines bekannten Werkes «Topographische Nachrichten von Lief- und Estland» (Bd. I — 1774, Bd. II — 1777, Bd. III — 1782, Ergänzungsband — 1789) benutzt. Die Karten der Akademie der Wissenschaften dienten auch L. A. Mellin als Vorbild, als er, dem ständig zunehmenden Bedürfnis nach genaueren geographischen Karten Rechnung tragend, in den letzten Jahren des 18. Jahrhunderts seinen Atlas von Livland erscheinen liess, der gleichsam eine Zusammenfassung all dessen ist, was das 18. Jahrhundert auf dem Gebiete der Kartographie des Baltikums an Leistungen aufzuweisen hat.